

Dinî Araştırmalar, Eylül-Aralık 2000, C. 3, s. 8

Kelam İlmi'nin Yöntemi

Hasan HANEFİ *

Çeviren: Nadim MACİT **

Geleneksel dönemde kelamcılar, Kelam İlmi'nin yönteminden söz eden ayrı bir bölüm açmadılar, aksine yöntemi Kelam İlmi'nin tarifinin bir parçası yaptılar. O tarifte, dinî akidelerin doğruluğuna kesinlik ifade eden deliller getirmek, karşı tarafın delillerini çürütmek ve karşı gelenlerin şüphelerini reddetmektir. O zaman yöntem iki yönlüdür: Birincisi icâbidir, olumludur; bu da “dinî akidelerin doğruluğunu kesin deliller ile kanıtlamaktır.” İkincisi ise selbidir, olumsuzdur; bu da “karşı tarafın delillerini çürütmek ve karşı gelenlerin şüphelerini reddetmektir.”¹

I. İmânî Yöntem

Birinci yöntem, vahiy yoluyla gelmiş olan dinî akideleri peşin bir kabulle kabul etmeye dayalı saf imânî bir yöntemdir. Bu durumda aklın vazifesi sadece önceden kabul edilen akidelerin doğruluğu üzerine deliller getirmek olur. Bu yöntem,

* Bu çeviri Hasan Hanefi'nin, *et-Turâs ve 'l-Tecdid: Mine 'l-Akide İla's-Savra*, adlı telifinden yapılmıştır. *el- Mukaddimâtu'n-Nazariye*, diye adlandırdığı giriş bölümü, c.1/ss. 100-113 sayfalarını teşkil etmektedir. Müellifin kullandığı kaynaklar, telifde geçtiği gibi gösterilecektir. Bu çevirinin amacı, kelam ilmi ile ilgili olarak yapılan tartışmalara katkı sağlamaktır.

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi İlahiyat Fak. Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ *el-Mevâkıf*, 7; *Şerhu 'l-Mekâsıd*, 13; *İthâfu 'l-Murîd*, 25, *et-Tahkîku't-Tâm*, 2

Ortaçağ Avrupa'sında *akletmem için inanıyorum*² veya *aklı arayan imân* diye bilinen yöntemdir. Doğrusu islamî imânın içeriği; hristiyanlık imânının içeriğinden farklıdır, çünkü islamî imân doğruluğunu kendi içinden alır. Oysa hristiyanî imân; ulûhiyet, nübüvvet, mu'cize, irade, ilham veya sır gibi dışsal doğruluğa ihtiyaç duyar. Bu durum, taklidî imâna ait öncüllerde ve bu öncüllerin kelamcılarının başlangıç noktasını teşkil eden peşin hükümleri ifade edişlerinde açıkça görülür. İşte bunlar, doğruluğuna, Ehl-i Sünnet'in kendisi için değil, başkası için burhan getirdiği akidelerdir. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet'in ulaştığı sonuçlar kendi koyduğu öncüller, ortaya koyduğu şeyler de ön kabulleri olacaktır. Sanki araştırılan konunun kendisi öncüllerle sonuçlar arasındaki boşlukları doldurmaktan ibarettir.

Ö zaman geleneksel dönemdeki kelamcılara göre Kelam İlmi'nin yöntemi peşin olarak kabul edilen akidelere imân edildikten sonra doğruluklarını kanıtlamak için yakini delilleri araştırmaya dayanır. Bu ise imân ile akıl arasında kısır döngüye düşmektir; akletmek için inanıyorum, sonra, imanımın kökleşmesi ve onun doğruluğunu başkalarına kanıtlamak için aklediyorum. Bu, önceden bir imân tasavvur etmeksizin mutlak bir akli ilke arayan felsefe ilimlerindeki yöntemin tersinedir. Her ne kadar akli formlar dini temizliği ve içsel takvayı ifade eder bir şekilde ortaya çıksa da. Öyleyse kelamî yöntem ilk olarak kabul ile başlar, daha sonra bu kabul edilen şeyin doğruluğunu kanıtlayacak delil ve burhanları araştırır. Kelam akli ilimden daha çok halis imânî ilimdir. Dolayısıyla Kelam İlmi, ilim olma şartlarına haiz değildir. Çünkü bilim, aklın kendi sınırlarını aşmaksızın ulaşacağı kesin bir başlangıç noktasını araştırmaktır. Bu imânın da aklın bir vazifesi olduğu anlamına gelmez. Çünkü imân bazen dolaysız bir sezgi veya şahsi bir tecrübe ya da yüce bir duygu veya ideal bir ilke şeklinde ortaya çıkar ki, bunların hepsi bilgi araçları ve algılama şartları kapsamındadır. Bazen de imân vakıayı anlamak için teorik bir varsayım olarak sunulur, alimin amacı da bu varsayımın doğruluğunu akli deliller ve burhan-ı hissi ile incelemek olur. Bazen de imân bütün varlığı açıklayan bir kuram olarak ortaya atılır, alimin amacı bu kuramı ferdi yapıya, sosyal düzene ve de tarih içinde bir harekete dönüştürme olur. Bunlardan sonra burhan ve delillerin imân dışındaki dini verilere de genelleştirilmesi mümkün olur, özellikle islamî vahiy; vahyin, Avrupa bilincinin sarıldığı önceki dönemlerdeki gibi türsel bir veri olmayıp, ideal bir veri olunca bu genelleme mümkündür.³

2 Bkz. Ortaçağda Hıristiyan Felsefesinden Örneklerde, Anselm'in " Akli Arayan İman" kitabına yazdığımız girişe, 106-109

3 *el-Mekâsîd*, 7, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 20-21, 28, *Eşrefu'l Mekâsîd*, 18; Ayrıca bkz. " Hikmetü'l-İşrâk ve'l Fenemonoloji", *Fi Dirâsâti'l-İslâmiyye*

II. Savunmacı Yöntem

Kelam İlmi'nin kullandığı ikinci yöntem akideyi savunmak, akideye inatla karşı çıkan ve onu iptal etmek isteyen hasımların ortaya attığı şüpheleri ondan uzaklaştırmaktır. Öyleyse kelam; eleştiricilerin hücumuna karşı savunmacı bir ilimdir.⁴

Aslında savunma ilmi bir yöntem değildir. O yalnız kendini övme, methetme, yüceltme, başkası için ise verme, hücum ve yaralamadır. İlimin vazifesi savunma veya hücum değildir; bunlar savunma vazifesini üstlenen kişilerin görevidir. Savunma ve hücumun her ikisi de taassup, heva ve menfaate dayanırlar ve ilimde, objektiflikte, yalınlıkta, arılıkta ve tarafsızlıkta noksanlığa delalet ederler. İlim; şekli veya maddî hakikatleri idrak için konuların akli bir tahlili veya fenomenlerin ilmi tanımlanmasıdır. Veya canlı tecrübeler içerisinde mahiyetleri görebilmektir. O bir görüşü savunmayı ve karşıtını yok etmeyi amaçlayan bir taassup veya arzu değildir. Savunma başka şey *akli temellendirme* başka şeydir. Savunmanın görevi karşı tarafın delillerini çürütmek ve onun için akli, doğru veya yanlış olarak kullanmaktır. Temellendirmenin görevi bilgiye ulaşmak için fikir inşâ etmeyi bilmektir. Savunma ve hücum her ikisi de havanda su dövmek ve gerçek mücadeleyi vakiadan fikre çevirmektir. Özellikle de cedel konuları; Kur'an'ın yaratılması, meleklerin varlığı, mizan, sırat ve havz konuları gibi insanların yaşadığı olayların akışına direkt bir etkiye bulunmuyorsa böyledir. Savunma, sahibinin zayıflığından kaynaklanan bir tutumdur. Hücum ise muarızın kuvvetini gösterir. Sonuçta, meydan okumada, muarazada ve kelamcıyı düşünme ve delil getirmeye mecbur etmede üstünlük karşı tarafa geçer. Karşı taraf kötü değildir, aksine o mütekellim usulcünün aklını kullanması için bir etken, sebep, muharrik ve teşvik edicidir. Bu yüzden karşı taraf yaptığı itirazlarla ilmi kuran kişidir, savunucu verdiği cevaplarla ilmi kuran kişi değildir.

Sadece din savunulmaz, dinin belli yorumu da savunulur. Sadece islami akideler değil, onun belirli bir tasavvuru da savunulur; bu da özel bir fırkanın mezhebi tasavvurudur. Bu fırka da çoğunlukla Ehl-i Sünnet fırkası olmuştur. Ehl-i Sünnet fırkası, lehine sonuçlanan yönetimi ele geçirme mücadelesinden sonra devletin resmi akidesini temsil etmeye başlamıştır. O; devletin resmi akidesini, Şia akideleri gibi gizli muhalefet kültürüne karşı veya Haricilerin teorileri gibi açıkça dışarıdan yapılan muhalefete karşı, keza Mu'tezile usulü gibi açıkça içerden yapılan muhalefete karşı devletin akidelerini temsil etmiş ve savunmuştur. Çünkü Kelami Mezhep-

4 Şerhu'l-Mekâsıd, 13, İthâfu'l-Murîd, 25, et-Tahkîkû't-Tâm, 2

leri ve akaidini savunma dinin kendini savunmadan daha fazladır. Akaid kitaplarını teliften amaç Ehl-i Sünnet akidesini savunmaktır. Kelam İlmi'nin aynen bir fırkanın akaidi olmaktan çıkıp müstakil ilim haline geldiği Müteahhir Kelam İlmi'nde, ilim nazariyesi ile başlanılır, ikinci olarak varlık nazariyesi yer alır ve fırkaların inanç esasları kelam kitabının sonunda yer alan imamet konusu için ayrı bir zeyle dönüşür.⁵ O zaman kelam kitaplarının büyük bir kısmında "Sünni Eş'ari görüşü"-nün yer almasına şaşmamak gerekir. En az savunulan fırkada fırka-ı naciye'dir! Öyleyse akaidi savunma mezhebcilik savunusudur ve ister yönetim otoritesi olsun isterse muhalefet otoritesi olsun, otoriteye karşı dini fırkaları savunmadır. Mezhepçilik ve hizipçiliğin ikisi de taassup, bağnazlık ve ufuk darlığına düşmek ve insanların çıkarlarını, tepkisel kuruntular ve kişisel çıkar yüzünden zayi etmektir. Bunlar fikri mücadelelerin bırakılması anlamına gelmez. Çünkü fikri mücadeleler; tasdik ve delil için, fırkalar arasındaki diyalog yoluyla insanları bilinçlendirmek için, akılları harekete geçirecek genel bir kültürel atmosferin yaratılması ve zihinlerin zinde olması için zorunludur. Bütün bunların olabilmesi için önyargılı olarak her hangi bir mezhebe bağlanılmaması gerekir. İşte o zaman *dikotimelerden* uzaklaşılır ve aydınlanma başlar. Belli bir fırkanın yandaşı olmadan en uygun seçimin yapılabilmesi için çeşitli sorular ortaya atılır ve bunların alternatif cevapları ileri sürülür. Böylelikle vatan birliği çerçevesinde otorite kavgasından uzak olarak gelecek dönem için ümmet, ilk fitneden bu yana kaybetmiş olduğu birlik ve bütünlüğüne yeniden kavuşmuş olur.⁶

Çoğunlukla savunma nefsi savunma olur, fikri savunma olmaz ve hücum şahsa olur fikre olmaz. Bunun bir sonucu olarak düşünce bağımsızlığını ve yaygınlığını kaybederek kişiler ve şahıslarla somutlaşmış bir düşünce halini alır. Düşüncelere karşı getirilen deliller de şahıslara karşı getirilmeye başlanır ki bu durum çağdaş kültür yaşantımızda oldukça yaygındır. Her fert özel bir çıkar veya bir cemaatin çıkarını temsil ettiği için Kelam İlmi çıkarlar ve arzular çatışmasını meydana çıkarır ve toplumsal güçleri ifade eden bir ilim haline gelir ve ilim yaralamaya dönüşür. Bu da kelam ilminin ismini "kelm" yani "yaralamak" yani yaralama haddine ulaşan kuvvetli etki anlamındaki mastardan almasının sebeplerinden biri olabilir. Bu yüz-

5 Bkz. Üçüncü bölüm, "Nazariyyetü'l-İlm", dördüncü bölüm, "Nazariyyetü'l Vücûd"; Ayrıca bkz. Sonuç bölümü "Mîne'l- Fırkatı'l- Mezhebiyye ile'l- Vahdeti'l- Vatanîyye"

6 *el-İnsâf*, 13, *el-Mekâsîd*, 8-11, *Usûli'd-Dîn*, 6; Ayrıca bkz. "et-Turâs ve't-Teccîd", *İ'âdetü'l-İhtiyâr beyne'l- Bedâil*, 18-21

den rey ve fikir sahipleri üzerinde yaraların tesirini azaltmak, kusur ve eleştirileri hafifletmek için ayrı bir ilm, “Adab’un-Nazar ve Cedel” ilmini kurdular.⁷

Geleneksel dönemdeki kelimacılar bütün gayretlerini eski akaidi savunmaya yönelttiklerine göre biz de çabamızı onları yeniden kurmaya yöneltmeliyiz. Çünkü onlar hala alem hakkındaki tasavvurlarımıza yön vermekte ve çağdaş davranış biçimlerimizi yönlendiren bir unsur olarak çalışmaktadır. Bu akidelerin bir kısmı, çözüme ve geri kalmışlık sebeplerinden biri olabilir. Çözüme ve geri kalmışlık bu asrın iki krizidir. Kalkınma ve özgürleşme çabalarımıza engel olmaktadır. Yine bu akidelerden bir kısmı, çözüme ve geri kalmışlığa engel de olabilir, özgürleşme ve kalkınma çabalarımızı destekleye de bilir. Bununla birlikte anılan akideler, selefi güçlerin uygulanmasına engel olduğu ve seküler güçlerin görmezlikten geldiği potansiyel bir güç olarak kalmaya devam etmektedir. Eskiler akaidi çağlarının ihtiyaçlarına uygun olarak savunmuş olduklarına göre biz de psikolojik ve sosyolojik tesirlerini ve çağımızın gereklerine uygun olarak halkları harekete geçirme gücünü bilmek için fikirleri tahlil etmeliyiz. Yine, içinde bulunduğumuz vâkıayı tahlil ederek, güncel hayatta nelere ihtiyaç duyduğumuzu öğrenmek için yaşadığımız ortamın psikolojik ve mantıkî oluşumlarını tanımlamalıyız. Eskilerin yaptığı akideyi savunması, bugün fikirleri tahlil, vâkıayı tanımlama, toplumu geliştirme, toplumsal durumları değiştirme ve tarihi hareketi gelecek döneme daha gelişmiş bir şekilde taşımak olmalıdır. Akide harekete sevkedicidir. Değişime neden olabilmesine karşın kendi ayakları üzerinde durabilen bağımsız bir gerçek değildir. Yine o, vakıanın kendisini içerisinde daha kapsamlı, tam ve iyi bir surette bulduğu bir yapı tasavvurundan öteye geçemez. Gelişen toplumlarda akaid-kültürlü toplumlar oldukları için toplumsal değişim için bir yoldur ve milli hedeflerin gerçekleşmesi için bir araçtır.⁸

III. Cedel İlim midir?

Cedel ilim değildir. Aksine o ilim olmaktan daha çok san’ata yakındır. Çünkü cedel karşı tarafı susturmada beceri ve sırf ferdi çabaya dayanır. Felsefe mantığa dayandığı gibi o da söz söylemeye dayanan bir san’attır. Mantık ilimlerin aleti olduğu gibi kelam da akaidin aletidir. Bundan dolayı kelam ilmi *cedel ve tartışma san’atı*

7 *Hâşiyetü'l-İthâf*, 28; *el-Akâidü'n-Neseftiyye*, 11; *el-Me'âlim*, 3

8 Bkz. “et-Turâs ve'n-Nahdatü'l-Hadâriyye” ve “et-Turâs ve't-Tağayyürü'l-İçtima'î”, “et-Turâs ve 'Amelü's-Siyâsî”, “et-Tahtidü'l-Müstakbeli li'l-Fikri'l-İslâmî”, *fi Dirâsâtin Felsefiyyetin*. Kahire, 1978

tu diye adlandırılır.⁹ Cedelden amaç, karşı tarafı susturmak ve cevap veremez hale getirmektir. İki tarafı da aşan kesin bilgiye ulaşmak değildir. Gayesi salt, saf faydadır, ilmin nazari ilim olmasına karşın, nazariyye değildir. Gayesi başkalarını iknadır. İknanın burhan yoluyla olması zorunlu değildir. Yanıltma yoluyla, telkin üsluplarıyla ve farklı ikna yöntemleriyle de olabilir. Cedel, hitabet gibidir, ikisi de insanlar üzerinde etki bırakmayı hedefleyen san'attır. Birisi mücadelecı hasmın huzurunda diğeri insan topluluklarının huzurunda olur.¹⁰

Cedelin amacı gerçeğe ulaşmak olmayıp, haklı dahi olsa hasmı susturmak ve onu yenmek olduğu için, batıla da dayansa karşı tarafı yenmek için tüm ikna yöntemlerini kullanır. Çünkü amaç, hedefe ulaşmak için tüm araçları meşru kılar. Böylelikle cedel, salt mantığa dönüşür, ikna mantığı (cedel) ile burhan mantığı (kıyas) arasındaki fark ortadan kalkar. Mantık ölçü ilmi olmaktan çıkar faydacı ilme dönüşür. Nitekim cedel saf etkileme düzeyinde gerçekleşir ve akli sadece anılan etkilemeyi destekleyecek delilleri bulmak için kullanır. Gerçekten ilim, nazariyyeye dönüşmedikçe ve saf akli temel üzerine kurulmadıkça ilim olmaz. Burada cedel, fikirlerin, tasavvurların veya tarihin cedeli, mücadelesi değildir, o iki taraf arasında sırf münakaşadır. O çeşitli bakış açıları arasındaki diyalogta ve fikri çatışmalarda fayda sağlayabilir, fakat ilme esas olamaz. Asgari fikri ittifaka ulaşmada nazari çabaları birleştirici olabilir. Gaye diyalogta bulunan iki kişiden birisinin bakış açısı ile diğeri ikna etmesi ve ona istediklerini kabul ettirmesi değil, aksine düşünce birliğinin temelini oluşturacak ortak yönlerinin bulunmasıdır. Keza ihtilaf yönlerinin bulunarak bunların mümkün olduğunca az bir ölçüde pratik durumlarda etkisi görülmeyen genel teori çerçevelerine işaret etmesinin sağlanmasıdır. Ancak onun dışında cedel sonuçta herhangi bir neticeye götürmez, çünkü galibi ve mağlubu yoktur, geriye sadece inat ve husûmet kalır. Ama cedelden gaye, sadece halkın veya sultanın övgü ve beğenisini kazanmak için cedelcinin gücünü ve karşı tarafın zayıflığını göstermektir.¹¹

9 *el-Mevâkıf*, 7; *Şerhü'l-Mekâsıd*, 12; *Eşrefü'l-Mekâsıd*, 3; *Şerhü't-Taftâzânî*, 11; *Hâşiyetü'l-İthâf*, 27, *et-Tahûku't-Tâm*, 2-3

10 "Ve Kâne's-Selefü Yünâzirünehüm Aleyha (es-Sıfat) La 'alâ Kanûnin Kelamiyyin bel 'alâ Kavlin İknâ'ıyyin", *el-Milel*, 1/44; "Lâ Yekünü Arzuğu (el-Mütekellim) İzhârü'l-Hakk"; *Şerhu'l-Fıkh*, 4; Ayrıca bkz. "et-Turâs ve't-Tecdîd", *en-Nez'atü'l-Hitâbiyye*, 108-123

11 "Cehaletin çoğu, hak ehlinin cahillerinden bir gurubun taassubu sonucu avâmın kalbinde derinleşir, onlar hakkı meydan okuma ve görüş serdetme şeklinde inatlaşma ve karşı çıkma aşığıladılar ve küçük gördüler. Bu nedenle karşıtların nefislerinde inatlaşma ve karşı çıkma temayülleri belirginleşti, kalplerinde batıl inançlar kökleşti, bu inançların fesadının ortaya çıkmasıyla birlikte ağır başlı, sağ-duyulu ulemanın bu olumsuzlarla mücadele etmeleri zor

Ayrıca cedel, hakta çekişmeye de götürür. Oysa nazari hakikatte çekişme olmaz. Cedel kısır düşünce veya heva veyahut çıkara dayanan ferdi bakış açılarını soyut genel gerçeğe üstün kılmaya götürür. Cedelin çoğalmasıyla, doğruluğu kabul edilen ilke ve apaçık bilgiler gibi hakikatlerin birliği bozularak çoğalır, fıkıhta ve hayatımızda olduğu gibi her şey hakkında iki görüş olur.¹² Cedel ile hak savunulamaz, aklen ve tecrübe ile akli ve tecrübi sebepler beyan edilerek ortaya konur ve tahlil edilir. Çünkü gerçek, kendisinde tartışma olmayan, doğruluğu herkes tarafından kabul edilen insani bir tecrübe veya hissi bir müşahadedir. Çoğu zaman cedel, tam bir hakaretleşmeye veya bazı şeyleri imaya dönüşür, birbirini anlamayan sağırlar arası diyalog olur. Kalamcılar konuşur, biri diğerinin dediğinin yarısını yanlışlar, kastetmediğini azaltır, kastettiğine ekler yapar, kendi dediğine getirinceye kadar münakaşa eder, sadece istediğini anlar ve karşı tarafı red için söyleyeceği sözü düşünür. Çoğu kez daha anlamadan reddeder, sonuçta cedel bir nevi kişiyi kendisi ile tartışmaya götürür, kişinin sözü ancak kendisi için işittiği ses olur veya o, ses çıkarıp ancak yankısıyla karşılaşan kimse gibi olur. Cedelin hedefi hasmı susturmak ve bidatları yok etmek olsa da, o, cedelciyi amacının tersine götürür.¹³ Çünkü bidatları red, onları yayma ve tanıtmaya olur, ondan sonra bidat kuvvetleşir, insanlar ona istek duyar. Bu yüzden bidatları yok etmek için ilk olarak hükümden uzak durulur, ikinci olarak ise kalam ilmine girilmez.

Önceki bilginlere göre cedel, yanlış genel kabuller ileri sürmektir. Çünkü cedelci önceden bir araştırma yapmadan ve doğruluğunu tespit etmeden düşünceleri-

oldu. Hatta o anda taassup, bir grubu şöyle bir inanca götürdü : bir hayat boyu hakkında sustukları harfler üzerinde düşündüler ve onların ezeli olduğuna itikad ettiler. Eğer şeytan onların kalplerini, taassup ve inat yoluyla kuşatmasaydı, böyle bir inancı, bırak bir akıllıyı bir deli bile benimsemezdi. İnat ve çekişme ilacı olmayan salt hastalıktır. Mütedeyyin kişi bütün gayretiyle bundan sakınsın ve kini terketsin. Allah'ın yaratıklarının tümüne şefkat gözüyle baksın. Bu ümmetten ayrılanı irşad etmede lutf ve yumuşaklıkla yardım dilesin. Dalalet faktörünü harekete geçiren nedenleri, unsurları anmaktan korunsun. Taassup ve inatta ısrar faktörünü harekete geçiren kişi kesin olarak bilsin ki bidatta ısrara yardım etmektedir ve kıyamette de bu yardımından sorgulanacaktır." *el-İktisâd*, 9

12 Ebu Hanife hak yolda cedeli çirkin görüyordu. Diyordu ki "dinde tartışma bidattır", *Şerhu'l-Fıkh*, 4 ; "Cedel, ilmlerin en ihtilaflı olanıdır", *Şerhu'l-Taftâzâni*, 11; Denilir ki Kalam İlmi; tarafların kendisinde çok söz (kalam) söylediği için kalam olarak adlandırılmıştır. *Hâşiyetü'l-İthaf*, 27

13 Ahmed b. Hanbel, el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî'yi züht ve takva sahibi olmasına karşın bidatçı guruba karşı reddiye olarak yazdığı kitabı yüzünden terketti. Ve ona; "Onların bidatlerini önce anlatıp sonra da reddetmiyor musun? Kitabınla insanları bidatleri okumaya ve şüphe konusunda onları düşünmeye sevketmiyor musun? Bu da onları reye, araştırmaya ve fitneye götürmüyor mu?" *Şerhu'l-Fıkh*, 5.

nin genel doğrular olduğunu savunur. Bu anlamda cedel taassup ve hevadır.¹⁴ Cedelcinin, hasmın öncüllerini kabul etmesinin zararı yoktur, onlar hatalı olsa bile, tartışmadan amaç hasmı susturmak veya onunla inatlaşmak olduktan sonra. İnatlaşma doğru da olsa hasmın kabullerini inkâr ile olur. Cedel, batılı hak göstermeye çalıştığı gibi hakkı da batıl gösterebilir. Bu yüzden çeşitli kelim firkaları heva ehli; firkalar tarihi de heva tarihi olarak adlandırılmıştır. Heva dalalete sürükler. Zaman zaman imâni öncüllerin bir kısmı kelamcının kullandığı konuları ortaya koyma, onları ispat etme ve onlar üzerine burhanlar getirmede cedeli yöntemlerin açıklanmasını içerebilir. O metodlar; mantık, usûl ve cedelin arasını birleştirir. En önemlileri şunlardır.

III.1. Sebr ve Taksim

Sebr ve taksim; eşyayı iki gruba hasretmektir, biri batıl olduğunda diğerinin sahih olması lazım gelir. Sebr ve taksim, zaman zaman Usûl-i Fıkh ilminde, illet araştırma yöntemlerinde de kullanılmıştır.¹⁵ Sebr ve taksim, saf zannî yöntemdir. Bazı sebeplerden dolayı kesin bilgiye ulaştırmaz.

Birincisi; hasmın tam olduğunun, eksik olmadığının teminatı nedir? Şeyleri iki kısım sınırlayan sebep nedir, onlar üç ve dört kısma neden ayrılmaz? İkili taksim ancak hak ve batıl, hata ve doğru hususunda dini duygunun ifadesidir, sonra mütekellim doğru tarafı tutar, hasmı hatalı tarafa koyar. Bu ayırım, başka bir bilgiden elde edildi ise bu bilginin sihhati nedir? Bu öncüller nelerdir? O zaman bu öncüller, haklarında burhan, delil olmadan doğruluğu önceden kabul edilmiş faraziyelerdir.

İkincisi; öncüllerin özel bir şarta göre sıralanması ve istiğrak, kapsama şartının tam yerine gelmesi için fer'in aslın altına sokulması gerekir. Fer, asılda mevcut, mündemiç değilse sonuç çıkmaz ve sonucun varolması durumunda o, önceden öncüllerde içerilmiş olur ve istidlal (akıl yürütme, öncüller tertip etme) sonuç vermez.

Üçüncüsü; karşı tarafın, hasmın tezinin geçersizliğine delalet eden şey nedir? O zaman mütekellim bu tezin yanlışlığını ispat için başka yönteme muhtaçtır. Niçin önce hasmının iddiası, tezi geçersiz, mütekellimin iddiası doğru kabul edilir? Müte-

14 Gazzâlî, hasmın inançlarını; akıl, hissiyât, tevâtür, kıyas ve sem'ıyyâtla birlikte ilimlerin araçlarından bir parça olduğunu belirterek şöyle diyor: "asl, ön kabüllerle birlikte". Hasımınla ilgili bir delilimiz olmasa veya olsa bile hissi ve akli bir delil olmazsa da biz, hasmın o delili asl edinmesinden kıyasımızda faydalanırız ve artık onun kendi görüşünü yıkacak bir inkâra sapma imkânı kalmaz. (O asla bağlı kalması gerektiği için) Mezhebin ön kabüllerine gelince, onlar bu önkabülleri düşünene fayda vermez, ancak bu ön kabüllerle o mezhebe inanan kimseye fayda sağlar." *el- İktisâd*, 14-15.

15 *el-İktisad*, 11

kellimin tezi batıl, geçersiz, karşı tarafın tezi doğru olabilir, özellikle kelim ilmi akaid için akli esaslar bulmaya yönelik çabalar olduğu zaman onların hepsi içtihadî girişimlerdir, hatalı da olabilir, isabetli de olabilir. Hasımın tezi bir açıdan batıl bir açıdan hak olsa ne olur? Tezi ya hep doğru ya da hiç doğru değil diye ayırmanın sebebi nedir? Mütekellim, batılsa ve doğru olup olmadığını test etme imkânı yoksa hasımın tezine nasıl dayanabilir?¹⁶

Dördüncüsü; karşı tarafın tezinin yanlışlığı kelamcının tezinin doğruluğunu zarûri olarak göstermez. Çünkü bu bir şeyi karşıt tezin tersi ile ispattır. Olumsuzlama yoluyla ispat, ancak karşıt tezin olumsuzluğunu ispat eder, fakat ispatı kastedilen şeyi ispat etmez. Onun için *negatif teoloji* karşıt tezi olumsuzlama yoluyla *pozitif teolojiye* daha baskındır.

Beşincisi; aslın doğruluğunun sabit olması için hasımın fer'i kabul etmesi gerekiyor ve hasımda bunu kabul etmiyorsa ne olacak? Öyle ise sebr ve taksim cedeli bir yöntemdir, onun ile yakın, kesinlik sabit olmaz. Dolayısıyla onun ilmi bir yöntem olması mümkün değildir.

III.2. İki Aslın Getirilmesi İle Kesin Sonuca Ulaşmak

İki aslın getirilmesinden, sonuç lazım gelir, hasım iki öncülü kabul ettiği zaman sonucu kabul eder. Bu yöntem de bazı sebeplerden dolayı bir şey ispat etmez.

Birincisi; iki öncülün doğru olduğuna delil nedir? Burada kelim ilminin öncülleri ya önceden kabul edilmiş hükümler veya apaçık bilgiler gibi gözükmektedir. Önceden kabul edilmiş hükümleri ise hasım onları kolayca reddedebilir. Kelam ilmi önceden kabul edilmiş hükümler üzerine söz söylemeye devam ettiği müddetçe ilim olamaz. Onlar apaçık bilgiler ise bunlara karşı çıkan olmaz.

İkincisi; iki öncülden üçüncü olarak çıkan sonucu karşı taraf kabul ederse o sonuç olmaz, çünkü onu ya iki öncülden biri veya her ikisi içerir. Bu açıdan kelim ilmi sonuç çıkarıcı ilim olmaz, çünkü o sonuç vermeyici kıyaslar üzerine kurulmuştur. Böylelikle kelim sonuç vermez kıyaslar üzerine kurulu sonuç vermeyen bir ilim olur. O öncülleri karşı taraf reddederse, bu, kıyasın tümünün iknaya götürmediğine delalet eder.

Üçüncüsü; hasım aynı yöntemi kullanabilir çünkü hasım iki öncül ortaya koyar kelamcı onları kabul ettiği zaman onlardan kendine aykırı sonuç çıkar. O iki tarafı keskin kılıncı gibidir, hak içinde batıl içinde kullanılabilir.

III.3. Karşıt Görüşün Muhal Olduğunu Kanıtlama

Hasmın tezinin muhale götürdüğünü ispatlamak, mütekellimin tezinin doğru olduğunu ispatlamaktır.¹⁷ Bu yöntem bir şeye götürmez, çünkü o öncelikle kendisiyle hasmın tezinin muhal olduğunun ispat edildiği başka bir yöntem üzerine dayanır. İkinci neden olarak hasım aynı yöntemi kullanarak mütekellimin tezinin muhal olduğunu kanıtlayarak kendi tezinin doğru olduğunu ispat edebilir ve sonuçta birbiriyle çelişik iki tez cedeli yolla ispatlanmış olur. Üçüncü olarak karşı tezin muhal olduğunun ispatı, diğer tezin mümkün olduğunu ispat etmez. Çünkü aksi tezi olumsuzlama ile ispat delil ile ispat değildir, o karşıt tezin olumsuz olduğuna delildir, ispata delil değildir.

Kelam kitaplarının, özellikle onlardan cedel kitaplarının arasından yeni bir cedel yöntemi oluşturmak mümkündür.¹⁸ Bu, kelam ilminden daha çok kelam mantığına yakın olur. Kelam bilginleri kendilerini savunmak ve hasımların delillerini çürütmek için cedelci bir mantık tesis edebilmişlerdir, sonuçta kelamın hepsi cedel ilmi olmuştur. Kelam ilmi için konu olacak bir şey kalmazsa, en azından kelam ilminin şekli olan cedel mantığı kalır. Kelam alimleri tatbiki mümkün cedel kaide-leri vazetmedikleri gibi kelam konularından müstakil olarak cedel hakkında risale-ler de yazmadılar. Bununla birlikte cedel mantığını, kelam konuları içinde dağınık olarak buluruz, bu cedel mantığının kelam çalışmalarından çıkarılarak tasnifi, bir çeşit kelamî makale olacak şekilde tahlili ve söz kaidelerinden başlayarak bablara ayrılması mümkündür. Bu mantık babları üç ana bölüm içinde toplanabilir.¹⁹

Birincisi; nakil yöntemleri ve rivayet yolları. Bunların görevleri, nakledilen nasların tenkidi, özellikle hadisle ilgili olduğu zaman doğruluk derecesinin ve nispetinin, belirlenmesidir. Bu yöntemler şunlardır; rivayetin ve onun mütekellime nispetinin sıhhatının tenkidi, nassın ona eşit ve ondan daha kuvvetli diğer bir nass ile karşılaştırılması, nassa dayalı icmanın ona eşit veya ondan daha kuvvetli icma ile karşılaştırılması, muayyen bir nassa sığınmadan genel dini tasavvur ile ittifak, kasıtlı yalandan ve kıskançlıktan dolayı eksiltme, ilave veya manayı bozmak için lafızların naklinin tahrifi ve değiştirilmesi suretiyle mütekellimin rivayetinin, naklinin tahrifinin belirlenmesi.

17 *el-İktisâd*, 11.

18 Bu, *el-Hayyât*'ın İbn Râvendî'ye yazmış olduğu *el-İntisâr* adlı reddiyede açıkça görülür.

19 Bu üç kısımda cedel mantığı, *Les methodes d'Exégèse* adlı risalemeizde sunduğumuz gibi; tarihi, lugavî ve ilmi olmak üzere üç algı türüne göre tasnif edilmiştir.

İkincisi; rivayetlerin anlaşılması ve nassların te'vili. Çünkü anlama ve te'vil-den yoksun haber bulunmaz. Dolayısıyla karşı tarafın yanlış anlamasını düzeltme ve doğru anlamayı sağlama, parça ve bütünü birbirinden ayırma mümkün olur. Zira parça hakkında söylenen bütün hakkında söylenmediği gibi bütün hakkında söylenen de parça hakkında söylenmez. Yine tahlilin düzeyinin ilâhiyatla mı, tabiyatla mı yoksa insanlıkla mı alakalı olduğu belirlenebilir Keza iki mefhumun arasının ayrılması, sonra zorunluluk ve tabiat gibi aralarının birleştirilmesi de mümkün olur. Çünkü eşyaların kendi tabiatlarına göre hareket etmesi Tanrı'nın onları öyle hareket ettirmesinin zorunlu olduğu anlamına gelmez. Ve yine şahsi konumun mezhebin genel konumuna çevrilmesi, fikrin ispatı ve onun savunulması, bakış açılarının birbirine karşıt olarak bırakılması da mümkün olur.

Üçüncüsü; karşı tarafın konumlarını onun bilincini tahlilden hareketle çürütme, fikri nesnelliği onu söyleyenin zatına döndürme ve eleştirilen düşüncenin sahibinin düşüncessinden dönmüş olduğunu açıklama ve yine o görüşün kendi mezhebini temsil etmediğini ilan ederek mütekellime yeni bir fikri gelişme boyutu kazandırma ve söylemiş olduğu sözlerin kendisinin düşünce gelişim aşamalarını gözönüne alarak kendisine nispet edilmesini zorunlu görme, tenkidi ilmi bir eleştiri olmayıp aksine aşağılama diye reddetme, yani tenkidin nesnelliğini eleştiricinin şahsına çevirme, karşı tarafın tenkid etmesini ayarlama, mütekellimin inançlarını şahsi bir davranış biçimine, düşünce yapısına çevirerek, mütekellimin akidelerini amaçlar, hedefler, maksatlar ve yönlendirici faktörler alanına çekmektir.

Cedel, kesin ilim için yöntem olamaz, salt zanni ilim için bir yöntemdir, çünkü ancak zanna ulaştırır. Zira cedel, kesin bilgiye ulaştırmayan zanni bir yöntemdir. Onun için mantıkçılar onu safсата, hitabe ve şiirle birlikte zan için bir mantık olarak vazederek onu kesin mantıktan çıkardılar. Kalam İlmi, şüphelerin karanlığından ve kuruntuların ürettiği bilgisizliklerden uzak bir ilim olmadı, aksine ona giden her şey zan kabilinden oldu, zan ise gerçekten bir şey ifade etmez. İlim, yakini olmadıkça veya en azından sonuçlar açısından değil de yöntem açısından yakine ulaştırıran bir ilim olmadıkça ilim değildir. Bu anlamda tasavvuf ilimleri, ilim diye adlandırılmaya daha layıktır. Çünkü o- sufilerin tanımına göre-salt keşfe dayanan zevkî bir yakın dahi olsa yakine götürür. Bununla birlikte, eski kalamcılar kalam ilminin görevini imanı yakine çevirme ve tasdik için onun üzerine yakini deliller getirme olarak görürler. Daha doğrusu Kalam İlmi, en öncelikli konusu "kelam" olduğu için kelam olarak adlandırılmıştır. Çünkü Kalam İlmi'nin diğer konuları "kelam" kadar ilgi görmemiş,

daha alt düzeyde kalmış ve zanna daha yakındır.²⁰ Zan, eski kelimcılara göre muamelatta, yani fikihta olur, ama nazar, istidlal ancak yakın, kesin bilgi ifade eder. Aslında amel; yakine, nazardan daha yakındır. Nazar ise zanna amelden daha yakındır. Çünkü insanların bir amel, iş programı üzerinde birleşmeleri mümkün iken, nazari alanlarda birleşmeleri mümkün değildir. Doğal olarak en uygun olanı yakinin, eşit bir şekilde nazar ve amelde bulunmasıdır. Çünkü amelde yakın kaybolursa, nazarın kendinde de noksanlık olur. Zira yakini nazar zorunlu olarak yakini amele götürür. Amel sınırlı bir zaman ve mekân içinde belirli bir duruma bağlı olduğundan dolayı sonuçta amelde zan meydana gelir. Bundan dolayı tefsir ve içtihat gerekir, konunun belirlenmesi ve o alanda derinleşmek gerekir. Bu tabiidir, yakine aykırı değildir, fakat o, uygulamanın ve tarihin yakini, yoksa nazarın yakini değildir. Sonuçta cedel zanna götürüyor ise ve davranışlarda zan üzerine kuruluyorsa, kuşkusuz ki cedel zanni davranışa götürerek ahlakta yakini yokeder, ortadan kaldırır.²¹ Kalam İlmi'nin amacı akaidi yakın, kesin üzere tesis etmek ise o amacının aksini gerçekleştirmiş ve akaidi saf zan üzere tesis etmiştir. Hatta kalam ilminin severek karşı çıktığı bidat; Kalam'ın kendisine cevap vermekten aciz kaldığı veya zanni olarak cevap verdiği için yakine dönüşmüştür. Böylelikle kalam ilmi cedel yoluyla varmak istediğinin aksine götürür, kendi akaidini zanna, muhalifin akaidini de yakine dönüştürür.²² Amaç imanı yakın üzere tesis etmek olunca kalam ilmi onu sadece zan üzere değil taklid üzerede tesis etmeye giderek, bizzat Usûli'd-din ilminin örtaya koyduğu ilim nazariyesinin taklidi reddetmesine karşın bu konuda Ehl-i Sünnet'i taklide gitmiştir.²³ Kalam İlmi zan ve taklide götürmenin yanısıra ke-

20 Bkz. tanımı için bu bölümün geçen 2. Faslı.

21 "Hak üzere olsalar da onların mücadele ve münakaşaları, çoğu kere kötü durumlara ve bozuk ahlaka yol açan çatışmaya sürükler." *Şerhü'l-Fıkh*, 4. *el-Mevâkıf* 31 de, cedelin zemmine ilişkin başka öyküler de bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Suyutî, *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenîni'l-Mantık ve'l-Kelam*. Yine bkz. el-Ğazâlî, *İlcâmü'l-'Avâm an 'Imi'l-Kelam*.

22 "Onun zararına gelince, şüpheler uyandırması ve akideleri sarsması, inançları kesinlik ve kararlılıktan koparmasıdır. Bu durum Kalam'ın şüpheli deliller ile işe başlaması ve onları kullanması nedeniyle meydana gelen hususlardandır. Onda insanlar farklı görüşlere sahiptirler. Bu haklının inancında bir zarürettir. Kalam İlmi'nin bidatçıların düşünce ve inanç dinamiklerine kaynaklık edecek ve kelamda ısrarlarını şiddetlendirecek bir tarzda inançlarını kalplerinde yerleştirmek ve güçlendirmek gibi bir zararı da vardır. Fakat bu zarar cedelde yoğunlaşan taassub vasıtasıyla olur. *Şerhu'l-Fıkh*, 4. "Sadık bir kul iken, onun zındık olmasına yol açan şek ve tereddüte götürmesi de cedelin diğer bir zararidir." *Şerhu'l-Fıkh*, 5.

23 *el-Mevâkıf*, 8; *Risâletü't-Tevhîd*, 23.

sin hüküm verme ve körükörüne bağlanma ile şüphe ve tereddüte de götürür ki bunlar birbirine zıttır. Çünkü şüphe ve tereddüt nazari yakini zayi eder, taassup ve katılık ise akli ve burhanı zayi eder. Sanki yakini araştırmak zan, taklid, şüphe ve taassup gibi yakinin zıtlarına götürmüştür.

Kelam İlmi'nin amacı akaidin nazari temellerini vermek olmasına karşın, bize, davranışımızı üzerine kuracağımız ittifak edilmiş tek bir temel dahi verememiştir. Yakini temeller nasıl birbiriyle çatışır, ayrışır, belli bir esas ile o esasın zıddını içerir? Esas ve amelin kendisi ile gerçekleştiği yakinde nasıl hata meydana gelir? Hata ile sabit olan hatadır.

Eski Kelamcılar kelam ilminin, kendi çağlarının ölçü ve şartlarına, kelam ilminin de ihtiyaçlarına uygun bir ilim olduğu konusunda ortak görüşte olmalarına karşın gerçekte kelam ilmi ne çağımızın ölçülerine göre bir ilim ne de kendi şart ve ihtiyaçlarına uygun bir ilimdir. Çünkü onlara göre nass hakkında her akıllı yürütme, nasla ilişkili her aklî faaliyet, ilim sınırlarını aşsa dahi vahye yapılan her gönderme bir ilimdir. Bize göre ise ilim, fenomenleri tanımlama ve tecrübeleri tahlil, nass ise bilgi ve marifet kaynaklarından biridir. Bilgi ise duygu ve düşüncenin sonucunda olguyu bilmedir. Nass ilme vesiledir, ilmin konusu değildir, ancak tefsir nazariyesinde ilme konudur. İlim, en azından kendisi için konu ve metot olduğu zaman ilimdir. Bu tanımlarımıza göre kelam ilminin konusu ve yöntemi yoktur.

